कृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिरिति" स्मृतिमहार्णवे वाजसनेयिग्रहणादिति हेमाद्रिः। इदं स्वसूत्रोक्त कालपरत्वात् बह्वृचपरमपि। शाट्यायनैस्तु हस्ते कार्यम्। आपस्तम्बैराथर्वणैश्च प्रौष्ठपद्याम्। यत्तु बौधायनः "श्रावण्यां पौर्णमास्यामाषाढ्यां वोपाकृत्येत्यूचे। तत् प्रौष्ठपद्यामपि दोषे आषाढ्यां कार्यमित्येवमर्थम्। तच्छाखीयविषयं वा। सामगास्तु श्रावणे हस्ते कुर्युः। "बह्वृचाः श्रावणे चैव हस्तर्क्षे सामवेदिनः" इति निर्णयामृते गोभिलोक्तेः। सोऽप्युत्तरः "धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तं त्वाष्ट्रऋक्षसमन्वितम्। श्रावणं कर्म्म कुर्वीरन्नृग्यजुःसामपाठकाः" इति मदनरत्ने परिशिष्टोक्तेः। गर्गोऽपि "सिंहे रवौ तु पुष्यर्क्षे पूर्वाह्णेऽविवरे बहिः। छन्दोगामिलिताः कुर्युरुत्सर्गं स्वस्वच्छन्दसाम्। शुक्लपक्षे तु हस्तेन उपाकर्म्मापराह्णिकमिति"। पुष्यर्क्षे पूर्वाह्णे उत्सर्गः आपराह्णिकमुपाकर्म्मेत्यन्वयः। अविवरे ग्रहादिदोषरहिते। अन्योविशेषः पूर्व्वमुक्तः। प्रयोगपारिजाते गोभिलः "उपाकर्म्मोत्सर्जनं च वनस्थानामपीष्यते। धारणाध्ययनाङ्गत्वाद्गृहिणां ब्रह्मचारिणाम्। उत्सर्जनं च वेदानामुपाकरणकर्म्म च। अकृत्वा वेदजप्येन फलं नाप्नोति मानवः"। सर्वथा लोपे तु कृच्छ्र उपवासश्च "वेदोदितानां नित्यानामिति" मनुनाऽभोजनोक्तेः। एवमुत्सर्गेऽपि।

अथ प्रसङ्गादत्रैवोत्सर्ज्जनमुच्यते। तच्च पौषमासे रोहिण्यां तत्कृष्णाष्टम्यां वा कार्य्यम्। "पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा। जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्बहिरिति" याज्ञ० उक्तेः। श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां चोपाकृतौ क्रमेण पौषशुक्लप्रतिपदि, माघशुक्लप्रतिपदि च कार्य्यम् "अर्द्धपञ्चमासानधीयीतेति" तेनैवोक्तेः। यत्तु हारीतः "अर्धपञ्चमान्मासानधीत्योर्ध्वमुत्सृजेत् पञ्चार्धषष्ठान्वेति"। तदाषाढ्युपाकर्म्मविषयम्। बौधायनास्तु पौष्यां माघ्यां वा कुर्य्युः। "पौष्यां माघ्यां वोत्सृजेदिति" तत्सूत्रात्। तैत्तिरीयैस्तु तैष्यां कार्य्यं "तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमेदिति" तत्सूत्रात्। बह्वृचैस्तु माघ्यां कार्य्यम् "अध्यायोत्सर्ज्जनं माघ्यां पौर्णमास्यां विधीयते" इति कारिकोक्तेः। कातीयास्तु भाद्रपदे कुर्य्युः। "उत्सर्गश्चेत्तदा तिष्यतिथ्यां प्रौष्ठपदेऽपि वेति" कात्यायनोक्तेः। सामगास्तु सिंहार्के पुष्ये कुर्य्युः। तथा च सिंहे रवौ चेति गार्ग्यवचनं पूर्व्वमुक्तम्। सर्वैरुपाकर्म्मदिने वा कार्य्यम्। "पुष्ये तूत्सर्ज्जनं कुर्यादुपाकर्म्मदिनेऽथवेति" हेमाद्रौ खादिरगृह्योक्तेः। यदा सिंहस्थे सूर्य्ये सति तन्मध्यस्थहस्तनक्षत्रात्प्राक् पुष्यः कर्कस्थो भवति तदा तस्मिन् पुष्ये उत्सर्गं कृत्वा तदुत्तरहस्ते उपाकर्म सामगाः कुर्य्युः। "मासे प्रोष्ठपदे हस्तात्पुष्यः पूर्वोभवेद्यदि। तदा तु श्रावणं कुर्य्यादुत्सर्गं छन्दसां द्विजः" इति तत्रैव परिशिष्टोक्तेः। अत्र द्वावपि सौरौ मासौ ज्ञेयौ तेषां सौरस्यैवोक्तेः। अत्र विशेषमाह कार्ष्णाजिनिः। "उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य च। ऋषीन्दर्भमयान् कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्ततः। संप्राप्ते श्रावणस्यान्ते पौर्णमास्यां दिनोदये। स्नानं कुर्व्वीत मतिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः। उपाकर्म्मादिकं प्रोक्तमृषीणाञ्चैव तर्पणम्। शूद्राणां मन्त्ररहितं स्नानं दानं प्रशस्यते"। "उपाकर्म्मण्युत्सर्गे च त्रिरात्रं पक्षिणीमहोरात्रं वानध्याय" इति मिताक्षरायामुक्तम्। अत्र नदीनां रजोदोषोनास्ति। "उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे रजोदोषो न विद्यते इति" गर्गोक्तेः। "उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च। चन्द्रसूर्य्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते" छन्दो० उक्तेश्च उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे युगादौ मृतवासरे। निषेद्धेऽपि दिने कुर्य्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम्" स्मृतिः। "त्रयोदश्यादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं ध्रुवम्। मङ्गल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोरिति" सामान्यतो ग्रहणे दिननवकनिषेधस्तु अनियतकालीनकर्म्मपरः न तु नियतकालीनकर्म्मपरः। "नित्ये नैमित्तिके जप्ये होमे यज्ञक्रियासु च। उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे ग्रहदोषो न विद्यते इति नि० सि० स्मृत्युक्तेर्नोपाकर्म्मणि ग्रहणवेधदोषः। आषाढ्यामपि उपाकर्म्मविधानात् आषाढीप्रयोजनकत्वात् दण्डस्याषाढनामता वेदग्रहणस्य दण्डपूर्व्वकत्वात् तथात्वमिति बोध्यम्। करणे क्तिन् उपाकृतिरप्यत्र स्त्री कर्म्मकरणयोरभेदोपचारात् उपाक्रियाप्यत्र स्त्री।

उपाकृत त्रि० उप+आ+कृ—क्त। यज्ञे हननार्थं १कृतसंस्कारे पशौ, "अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च" अभक्ष्ये मनुः। "पशुयागादौ मन्त्रबहुलेन पशोः स्पर्शादुपाकरणं तद्रहितपशुरनुपाकृतः" कुल्लू०। "पशुश्चेदुपाकृतः पलायेत वायवे तमनुद्दिश्य तद्वर्णं तद्वयसमालभेत" कात्या० २५,९,१ २स्तोत्रप्रैषेण प्रेषिते च "उपाकृत उद्गातार आहोतृप्रैषात्" कात्या० ३,३,१८। ४आरब्धे च। भावे क्त। ५उपाकरणे ६यज्ञियपशुसंस्कारे ७आरम्भे च न०। ततः इष्टा० कर्त्तरि इनि। उपाकृतिन् उपा-